

ᠡ ᠭ ᠠ ᠨ ᠠ ᠭ ᠠ ᠨ

Տ Ի Ք Ր Ա Ն Բ.

ト

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒԼԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Բ.

69Ի ՊԼՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

გუნთუ ბ.

Հոկոռնոս Տիգրանակերտի առջեւ:

(Շարունակութիւն:)

4.

Հայ բանակին գորուծիւնը:

Պատերազմական խորհուրդն աւարտելէ
յետոյ, Հոկտեմբերի 5ին, Լուգոսլոս իւր լե-
գէտներն առած՝ Տիգրանակերտի քովէն հեռա-
գաւ, եւ ուղղակի Ֆարկին-սուի ձախակողմեա-
ծ ործորակէն 20 քիլոմետր դէպի հարաւ-ա-
րեւելք յառաջանալով՝ մտաւ Բատման-սուի
ձորադաշտը։ Հոս, գետին արեւմտակողմը, ճա-
կատամարտին ախորեակին, իւր ճամբարը հաստա-
տեց ուղղակի հայ զորքանականներու դիմաց,
որոնք կանխաւ արդէն սարահարթին ու դէպի
Բատման-սուի հակող զառիթափին վրայ բանա-
կած նստած էին։ Երբ Տիգրան զորքանականներու
քան սակաւաճեռն գունդի մը բանակետը վերէն
դիտեց, իւր զօրականներուն դարձած քամահե-
լով մ'ըսաւ. «Եթէ ասոնք դեսպանութեան հա-
մար եկած են հոս՝ չափազանց շատ են, իսկ եթէ
իբր զինուոր պատերազմելու՝ շատ քիչ են»։

Տիգրանի այսպիսի մեծարանդությունը
քաջալերում էր գտնելին իւր սուտակասպան
զորավարներէն, որոնք, կարծես, իրարու հետ կը
մրցէին իրենց տէրը շողջօրթեալ մէջ։ Անոնցմէ
ոմանք նստած վեգ կը խաղային եռանդով, երբ
արքայն այս խաղին նպատակն ուզեց իմանալ,
«Այժմէն քուէ կը նետենք», պատասխանեցաւ
անոր, «Թէ որուն բաժին պիտի լինայ աւարը»,
Իսկ ուրիշները կը խնդրէին արքայէն որ իրենցմէ
միոյն միայն յանձնէ իւր սեպհական գունդովը
Թշնամւոյն փոքրաքանակ բանակը ցան եւ ցիր
ընելու պաշտօնը, առանց արքային մասնակցու-

Թեան: Անդին Տիգրան կը դժուարանար որ
իրեն մահու չափ ատենի եղող հռոմայեցի զորա-
վարներէն միմիայն Լուկուլլոսի հետ ստիպուած
էր զարնուիլ, եւ ոչ թէ հռոմէական զորաբա-
նակներու բոլոր զորավարներուն հետ միահաղոյն:
Եւ ինչպէս ինչպէս կարող էին ու կը

Այսպիսի խօսքերով կը կատակէին ու կը ծաղղէին Հայք Ղուկուղոսի բանակը: Մասամբ մը իրաւունք ալ ունէին, համեմատելով իրենց ահաւոր զօրաթիւը հռոմէական գունդին հետ: Հետեւաբար պէտք չէ զարմանալ, թէ Հայ բանակը կատարելապէս վստահ էր իւր յաջողութեան վրայ, եւ նոյնքան ալ համոզուած, թէ սուղին իսկ յարձակմամբ թշնամի ջոկատները պարտուած թեան պիտի մատնուին: Այսպէս շատ ցոյց կու տան, ընդհանրապէս, հայագունդ բանակին թիւը մեր առջեւը գտնուող օտար աղբիւրները: Եւ ինչպէս թէ ինչպէս, եւս կը քաղենք

Այս տեղեկութիւններն եւս կը քաղենք
մենք այն միեւնոյն պատմագիրներէն, զորս յիշատակած էինք վերեւ, երբ հռոմէական բանա-
կին զօրաթիւը կը ստուգէինք: Արդ, ինչ որ հոն
ըսած էինք այն առթիւ, հոս եւս նոյնները կը
կրկնենք ամբողջովին:

կրկնենք ամբողջովին։
Հոս եւս ստուգուած է, թէ Պրուտարքուսի¹
քով յիշատակուած վկայութեանց իբր հիմ ծա-
ռայած է Սալլուստիոսի տուած մէկ սքանչելի
տեղեկութիւնը²։ Պրուտարքոս, որ հայ բանակին
զօրաթիւր մինչեւ ցրետին մանրամասնութիւնքն
այնպէս ճշգրիտ նշանակած, եւ Լուկուլլոսի կողմէ
շարադրուած յաղթութեան տեղեկագիրը իւր
տուած այս տեղեկութեանցն իբր աղբիւր ցոյց
տուած է³, պարտական է զայն Սալլուստիոսի պատ-
մութեան։ Սա՛ եւս նոյնպէս առանց երկբայութեան
է, թէ Լուկուլլոս իւր յաղթութեան աւելի ծանրա-
կշիռ հանգամանք տալուն պատակաւ է որ ստուա-
րացուցած է իրեն թշնամի բանակին քանակը,
առանց ի նկատ առնլու, որ նա ճիշդ ալ այսու իւր
հակառակորդաց որակն այսքան արհամարհելի ու
ոչինչ ցոյց տալով՝ նսեմացուցած կ'ըլար նաեւ
իւր սեպհական փառքն, եւ կերպով մ'իսկ զայն
աղարտած։ Ըստ որում պատիւ չէր բերեր իւր
անուան ու համբաւին որ այդչափ ու այդպիսի
բանաբէք զինուորներու հետ պատերազմի
բռնուէր։

ԲԱՆՈՒՆԵՐ՝
ԱՐԴ, ՊԼՈՒՄԱՐԲՈՍ ՀԵՏԵԼԵԱԼ ԹԻՒՆԵՐԸ ԿՐ
ՆՀԱՆԱԿԷ ՏԻԳՐԱՆԻ ԲԱՆԱԿԻՆ. 20.000 պարսաւոր
ու աղեղնաւոր, 55.000 ձիաւոր, որոնց 17.000 ը

1 Luc. c. 26.

Luc. c. 26.
Maurenbrecher, Sallustii Historiarum reliquiae,

Reinach, 42 442.

εἰ 53 ^{εἰ} Reinach, εἰ 442.
 9 C. 26: ὡς Δούκουλλος ἔγραψε πρὸς τὴν σύγκλητον.

9 C. 26: ὡς Δούκουλλος ἐγράψεν πρὸς τὴν συγκαλησίαν.

զրահավառ եւ 150.000 հետեւակ, ընդ ամենը 225.000 մարտիկ, որոնց վրայ կ'աւելնան նաեւ կամրջաշէն, ռահվիրայ, անտառահատ եւ այլ այս կարգի անգէն ծառայութեան մէջ գործածուող 35.000-նոց գունդ մը: Այս վերջին գունդը ճակատին թիկունքը դիրք բռնած էր, որպէս զի թշնամւոյն վրայ աւելի եւս սարսափ ազդէր:

Հատ աւելի զօրաւոր ցոյց կու տայ Հայոց զօրաթիւը Ապպիանոս¹: Ասոր թիւերուն մէջ սակայն անխայտնի նմանութիւն մը կը տեսնուի Պլուտարքոսի տուած թիւերուն հետ: Նա հետեւակազօրաց թիւը 250.000 կը նշանակէ, իսկ ձիաւորներունը 50.000, ինչ որ գրեթէ կը համաձայնի Պլուտարքոսի մատնանշած թիւերուն. եւ արդէն Ապպիանոս ձիաւորաց թիւը նշանակելէ յառաջ «էօ» (= գրեթէ) վրան կը յաւելու: Հատ իսկ հաւանական է որ հետեւակազօրուն համար իւր տուած 250.000 թիւն ալ ուղղակի արդիւնք եղած ըլլայ ընդօրինակողին անուշադրութեան, որ փոխանակ 205.000-ը համագումար թիւ բովանդակ հետեւակազօրաց նշանակելու, ըստ սալլուստ-պլուտարքեան վկայութեան, արձանագրած ըլլայ սոյն մեզի ծանօթ թիւը:

Բոլորովին անգործածական կը համարիմ ես Եւտրոպիոսի եւ Սեքստոս Ռուփոսի² քով յիշատակուած յառաջընթացութիւնքը, վասն զի մասամբ մ'իրենց եւ մասամբ մ'ալ ընդօրինակողներու վերաբերմամբ Լիվիոսի թիւերը խանգարուած են հոն³: Ասոնք կը նշանակեն 7.500 զրահապատ հեծեալ ու 100.000 կամ 120.000 զինեալ ու աղեղնաւոր⁴:

Մեծնոն, ընդհակառակն, այս թիւերէն ոչ մէկուն հետ կը համաձայնի: Նա մէկ խօսքով հայ բանակին զօրաթիւը 80.000 կը զնէ⁵:

Գրեթէ նոյն թիւերը ցոյց կու տայ նաեւ Փլեգոն տրալացի, որ 30.000 ձիաւոր եւ 40.000

հետեւակ, ընդ ամենը 70.000 զին. կը համարի Տիգրանի զօրաց թիւը¹:

Ուրիշները, ինչպէս Լիվիոս ի Քաղուածոյս, Փրոնտինոս եւ Որոսիոս թշնամի ահաւոր զօրաբանակի մը խօսքը միայն կ'ընեն, ինչ որ, ի հարկէ, ենթադրել կու տայ մեզ, թէ անոնք անպատճառ իրենց առջեւ ունեցած ու տեսած ըլլալու էին մեծաթիւ գումարներ: Այսպէս ուրեմն կարող ենք հոս այսչափ բաղմազան տեղեկութիւնները երկու զլխաւոր խումբերու վերածել, որով կ'ունենանք մէկ կողմը՝ Մեծնոնի եւ Փլեգոնի վկայութիւնքը, իսկ միւս կողմը՝ Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի, Եւտրոպիոսի եւ Ռուփոսի վկայութիւնքը, որոնք թէեւ ամենքն առհասարակ իրենց վկայութիւնքը Լուկուլլոսի տեղեկագրէն քաղած են, սակայն եւ այնպէս ամենէն աւելի լաւը ու նախնականին ամենէն աւելի մերձեցողը կը մնայ մեզ դարձեալ Պլուտարքոսինը, վասն զի նա է որ ուղղակի օգտուած է Սալլուստոսէ:

Պլուտարքոսի պատմածին համաձայն այս ահաւոր բանակը կազմուած էր Ասիոյ ներքնաշխարհին գրեթէ բոլոր ազգերէն: Հայք, Կորդուիք, Մարք եւ Ադիաբենացիք մասնակցած էին Տիգրա-

¹ Հակարբ. 12 առ Միւլլերի, FHG. III, էջ 606: Այս տեղս կ'ուզեմ առարկութիւն մ'ընել Ռայնսի, որ կ'ենթադրէ, էջ 440, ծնթ. 2, թէ Փլեգոնի աւանդած տեղեկութիւնքը 68-ի կը վերաբերին, եւ Արածանոյ ճակատամարտը կ'անարկեն: Բայց որովհետեւ Փլեգոնի յիշատակած թուականն ուղիղ կը համեմատի Ռիմպիարի թուականին, որ մասամբ մը մէկ տարին եւ մասամբ մ'ալ հետեւեալ կը ծածկէ, այս իսկ պատճառաւ մարդ կը վարանի, առաջին հայեցումով, ըսելու, թէ արդեօք այդ պատմուած դէպքը 69-ի վերջերը պատահած է, թէ 68-ի սկիզբները: Հետեւեալ թուականներէն սակայն որոշ կը տեսնուի որ 69 տարւոյն վրայ ըլլալու է անոր խօսքը. վասն զի յիշատակուածներէն ամենն ալ սոյն տարւոյն մէջ տեղի ունեցած են. այսպէս Չ. օր. Արամազդայ մեհենին նաւակատիքն ի Հոմմի Գարձեալ Փլեգոն իւրաքանչիւր տարւոյ մէջ պատահած նշանաւորադոյն դէպքերն ու պատահարները բաւական լաւ ընտրանք յառաջ կը բերէ: Արդ, ինչպէս կարելի է ենթադրել որ նա Տիգրանակերտի քով մղուած մեծ ու փառահեղ ճակատամարտը ի նպաստ Արածանոյ քով մղուած աննշանակ ճակատամարտին, զանց առած ըլլայ յիշատակել: Բաց աստի, սաղոյ է թէ այս վերջինս 68 տարւոյ աշնան կ'իյնայ, որ է ըսել Ռիմպիարի 178, 1 թուականին, եւ այս եւս որոշ է թէ Փլեգոն հոս ոչ թէ բանակի հանդերձանաց կամ սպառազինութեան յաղթանակ վրայ է որ կը ծանրանայ, այլ Հռոմայեցւոց կողմէ շահուած յաղթութեան մը վրայ: Հետեւաբար զայս է որ նա թուել կ'ուզէ, եւ ոչ թէ զայն, մէկ խօսքով՝ այսու նա Տիգրանակերտի քով մղուած ճակատամարտը (174, 4 = 69-ի աշնան) կը դիտէ, եւ ոչ թէ Արածանոյ քովինը (178, 1 = 68-ի աշնան): Ռայնսի յառաջ բերած այն պատճառաբանութիւնը, թէ Տիգրան ու Միհրդատ միահաղոյն զինուոր համախմբելով զանոնք Հռոմէական ձեռով կը մարզեն, ճիշտ է որ այս պարագան առաւելապէս 68-ի զօրակոչին կը հայր, այսու հանդերձ, սակայն, կարծեմ թէ այս ամենը տակաւին պատճառ մը չեն ճակատամարտին թուականը սխալ նշանակելու:

¹ Mithr. c. 85.

² Eutropi. Brev. VI, c. 9; Rufus, Brev. c. 15.

³ Ընթերցման զանազան ձեւերու արդիւնք են այն բաղմաղկի տարբերակները, որոնք յառաջ եկած են Եւտրոպիոսի պատմութեան հրատարակչներու քով. Չ. օր. Գիշ. 60.000, Գրոյսէն եւ Ռիւլ 70.000 տպագրած են հետեւադրաց թիւը:

⁴ Ուստի եւ երկուքին քով ալ ձիաւորները կը պակասին: Ռուփոս աղեղնաւորաց թիւը 120.000 կը նշանակէ. սակայն շատ անստույգ է, թէ արդեօք նա այդ թիւին մէջ բոլոր հետեւակազօրը կ'ուզէ հասկըցնել թէ — բնագրին իմաստին համաձայն — միմիայն աղեղնաւորները կ'իմանայ: Այս պարագային մէջ սակայն փոխանակ 20.000-ի եղած է 120.000:

⁵ Գլ. 57.

ու փորձ թագաւորը թէ որչափ դիւրին էր հռոմայեցի քաջամարտիկ զինուորներուն համար, իրենց անհամեմատօրէն աւելի բարձր կրթութեամբն ու կարգապահութեամբը՝ ասիացի մարդակոյտ՝ այլ անմարդ բազմութիւնները պարտութեան մատնել։ Ստոյգ է, թէ եւ Տիգրան իւր բանակին ընտիր զինուորներն որոշելով՝ զանոնք հռոմայեցի պանդուխտներու ձեռքով մարզել ու կազմակերպել տուաւ. բայց եւ այնպէս անոնք դարձեալ չյաջողեցան հռոմէական այրընտիր ու փորձագոյն գունդերու բուռն յարձակմանցը դիմագրել, գոնէ որոշ չափով մը։

Տաքսիլէս¹ վտանգը կանխատեսելով՝ կը զգուշացնէր զՏիգրան թշնամւոյն դէմ ճակատ տալէ. նա խորհուրդ կու տար իւր ստուարութիւն այրուծի գունդերովը անոր պարենաւորման գիծը թիկունքէն կտրել, եւ այսու հռոմայեցիները սուվա մահութեան ենթարկել, եւ կամ անձնատուր ըլլալու ստիպել զանոնք, ինչպէս երբեմն Լուկուլլոս ալ ըրած էր իրեն Նիւքիոսի առջեւ։ Նա կրկին ու կրկին անգամներ թախանձեց զՏիգրան, ու ամէն կերպով ջանաց զինքը տարահանգել ետ կենալու իւր մարին գործադրութենէն։ Անոգուտ էր ամէն փորձ. եւ ոչ միայն այնչափ, այլ եւ քիչ մնաց որ նա իւր կեանքն եւս վրայ տար Տիգրանի ահաւոր բարկութիւնն իր վրայ հրաւիրած ըլլալուն։ Վասն զի անխորհուրդ արքայն սկսաւ կասկածիլ Տաքսիլէսի վրայ, թէ նա պարզապէս նախանձ էր զրդեալ, ինչպէս նա կը կը կարծէր, ձգձգել կ'ուզէ իւր հրամաններուն գործադրութիւնը, որպէս զի այսու ժամանակ շահեցնել տայ իւր տիրոջը՝ Միհրդատի, ինքն եւս իւր բանակովը պատերազմին մասնակցելու, եւ, այսպիսի դիւրայաղթ ճակատամարտէ մը Տիգրանի շահելիք փառքին ինքն եւս փառակից ըլլալու։ Հետեւաբար ոչինչ ազդեցին Տիգրանի վրայ Տաքսիլէսի հետատես ու իմաստուն խօսքերը։ Նա իւր սուտակասպաններու որոնք իւր սնապարծիկ փառասիրութիւնը միայն լաւ փաղաքշել գիտէին, շողոքորթութեանցն առաւելապէս անսալով, վերջնականապէս միտքը դրաւ, անձամբ իւր թիւրաւոր զօրաց զուխն անցած՝ յառաջ քան իւր ծերունի, յաջողիտ ու անզօր աներոջ ժամանումը, փոքրամիտ հռոմէական գունդին հաշիւը մաքրել լմացնել, որպէս զի տարուած յաղթութեան ամբողջական փառքը

ինքն առանձին միայն վայելէ։ Շատ խոհեմ, եւ միանգամայն զգուշաւոր շարժած եղաւ Տաքսիլէս, որ Տիգրանի բարկութենէն խոյս տալով՝ ժամանակ մը անոր աչքերէն հեռու ապրեցաւ, համոզուած ըլլալով, որ ալ այնուհետեւ անկարելի պիտի ըլլար ճակատագրի ընթացքին առաջքն առնուլ։

5.

Ճակատամարտին նկարագրութիւնը՝ ըստ մեր տեսութեան։

Վերջապէս ծագեցաւ Հոկտեմբեր 6ի յիշատակելի օրւան առաւօտը։ Այգուն, տակաւին չուսացած, վերցուց Լուկուլլոս իւր բանակը, եւ գունդերը կազմելէ ու զանոնք սպառազինելէ յետոյ՝ զօրախաղաց եղաւ։ Տիգրան որ իւր սպայակուտովը ըլլան գագաթէն կը դիտէր, եւ ուշի ուշով կը հետեւէր հռոմէական գունդերուն մէջ մի շարժման, շատ հետաքրքրուած էր գիտնալ, թէ ո՛ր, ի վերջոյ, պիտի յանգէր Լուկուլլոսի այս չափազանց յանդուգն արկածախնդրութիւնը։ Նոյն միջոցին յանկարծ ուրախութեան աղաղակներ լսուեցան հայ բանակին շարքերէն. «Հիմայ յայտնի տեսնուեցաւ, որ Տաքսիլէսի ճակատ տալէ խուսափիլ ուղիւն իսկական դրդապատճառը նախանձն է եղեր միայն, վասն զի իւր տէրը ռազմադաշտ հասած չէր տակաւին։ Այնչափ մեծ էր հռոմայեցւոց սարսափը, որ առանց ճակատ մը տալ ուղիւն՝ ետ կը դառնան դէպի Վապագովկիա, ուսկէ ամիսներ յառաջ ելած ու այս կողմերն եկած էին . . .»

Տիգրան յաւակնոտ շեշտով մը զՏաքսիլէս իրեն մօտ բերել հրամայեց, ու վարը դաշտին վրայ պարզուող տեսարանը մատնացոյց ընելով՝ հեզնելով մ'ըսաւ անոր. «Անոնք քու անպարտելի համարած հռոմայեցիներդ են. ահա թէ ինչպէս վատաբար կը փախչին իմ ահարկու բանակիս առջեւէն, առանց ճակատամարտ մը խիզախելու»։ Փորձառու զինուորականը Տիգրանի այս խօսքերուն միտ դնելէ յետոյ, առանց իւր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու կը պատասխանէ. «Քու ճակատագրիդ միայն վերագրէ, ո՛վ Արքայից արքայ, եթէ երբեք այդպիսի անակնկալ բան մը տեղի ունեցած է։ Սակայն ես զքեզ կը զգուշացնեմ խաբուելէ, վասն զի ցարդ ես չեմ տեսած հռոմայեցի մը, որ զօրախաղացքի մը միջոցին գլխաւաց ըլլայ ու առանց վահանի։ Այս պարագան միայն արդէն յայտնի չանակ է մօտալուտ ճակատամարտի մը»։

¹ ըստ Ալպիանոսի, Միհրդ., ԳԼ. 85. Միհրդատ ինքնին է. ինչ որ սակայն պատմութեանս ընթացքին չի համապատասխաներ, վասն զի նոյն միջոցին Միհրդատ տակաւին բանակատեղին չէր գտնուեր, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Պլուտարքոսի Լուկ., ԳԼ. 29 է եւ Մեմոնի ԳԼ. 58 է։

լու գերմանական ասպետները, եւ որչափ կ'երեւի, կը տեսնուի թէ՛ բացի նիզակէ մը, ուրիշ զէնք չէին կրեր անոնք իրենց վրայ:

Ասոնց կ'իյնար ուրեմն աջ թեւը պաշտպանել: Մնացած բանակը սփռուած էր լայն ճակատի մը վրայ, եւ հաւանականագոյնս իւր յաճախութեան պատճառաւ տարածուած էր նաեւ դէպի խորութիւն: Աջ թեւին կը հրամայէր Մարական Ատրպատականի թագաւորը, ձախին՝ Ադիաբենէի թագաւորը, իսկ ինքը Տիգրան՝ ստանձնած էր կենդրոնի հրամանատարութիւնը: Գեւ իսկ խառնակ վիճակը կը շարունակուէր այս անկարգ ու խառնադաճ ամբոխին մէջ, երբ անդին Լուկուլլոս — նոյն պահուն արդէն աւարտած ըլլալով գետին անցըր — առանց ժամանակ կորոնցընելու՝ յարձակողականի անցաւ իսկոյն: Ջգուշացուցած էին զինքը, յիշեցընելով անոր Հոկտեմբեր 6-ի չարաբեր օրը՝ տարիգարձ Արաուսիոնի ճակատամարտին, ուր Հռոմայեցիք՝ Սերվիլիոս Կեպիոնի հրամանին տակ, Կիսպրացոց ու Տեստոններու դէմ մղած պատերազմին մէջ ահաւոր կերպով պարտուած էին: Սակայն Լուկուլլոս իւր յաղթութեան վրայ լի վստահութեամբ մը պատասխանեց, թէ ինքն այդ դժբախտ օրը՝ երջանիկ օրան մը պիտի փոխէ: Յուսախաբ եղած չէր Լուկուլլոս:

Հայ զրահաւոր հեծելազունդին դանդաղաշարժութիւնն ամենազգայուն կողմն էր մեր արդէն իսկ թերաւարժ բանակին տկարութեան, որ Լուկուլլոսի սրատես աչքերէն չէր վրիպած: Այս պատճառաւ ալ Լուկուլլոս իւր յարձակման առաջին անգամ նշաւակ ընտրեց սոյն հեծելազունդը, որ իւր ճակատին դէմ յանդիման ամենամօտ դիրքն էր բռնած: Լուկուլլոս իւր թրակացի ու գալատացի թեթեւազէն հեծեալ զունդերուն պատուիրած էր՝ հայ զրահաւոր հեծելազունդին աջ թեւին վրայ բռնն թափով յարձակիլ, այնպէս որ հայ ձիաւորներն իրենց զէնքը — որ, ինչպէս ըսինք, միմիայն նիզակէ մը կը բաղկանար — այդ ուղղութեամբ միայն գործածել ստիպուելով, իրենց ամբողջ մտադրութիւնն այն կողմ միայն ուղղուի: Ասկէ կը հասկըցուի, որ Տիգրան իւր հեծելազունդն այնպէս չէր գասաւորած, որ անոր կողմն եւս գետին սեպ եղբորքներով պատսպարուէր. ապա թէ ոչ՝ ինչպէս կարող էր համարձակիլ թեթեւազէն հեծելազունդ մը՝ կողմնակի յարձակմամբ, թըշնամի զրահաւոր հեծելազորաց կողերը վտանգել: Բլրան առջեւի դիրքն ինքնին կը պահանջէր ճակատ մը հոն, ուր գետեզըլ տափարակ էր արդէն:

Ամէն պարագայի մէջ, Տիգրանի մէկ անզգուշութիւնն էր՝ իւր զրահաւոր հեծելազորաց մէկ կողին այսպէս վտանգի ենթարկուած ըլլալը:

Մինչ ուրեմն հռոմէական լեգէոնները ճակատ առ ճակատ կեցեր էին Հայոց դիմաց, եւ այս վերջինները դեռ իսկ իրենց ճակատը կը յարդարէին, Լուկուլլոս՝ գետն անցնելէ անմիջապէս յետոյ, թշնամիներուն դէպի մէկ կողմ ուղղած մտադրութեանէն օգտուելով, երկու վաշտ զինուոր հետն առած՝ առանց նշմարուելու ելաւ այն բլրան վրայ՝ որուն ստորոտը զրահավաճ հեծելազունդը ճակատած էր, եւ ուսկէ չորս ասպարէզ անդին, թեթեւ վերելքէ մը յետոյ, թշնամի հեծելազորաց թիկունքը շատ դիւրաւ կարելի էր վտանգել: «Մերն է յաղթութիւնը, ընկերներ», գոչելով, իւր վաշտերուն զուէն անցած՝ բլրան ի վար յարձակեցաւ զրահաւոր հեծելազորաց շարքերուն վրայ, կանխապէս պատուիրած ըլլալով իւր զինուորներուն՝ թշնամիներուն վրայ առանց նետ արձակելու՝ միայն սուրով անոնց աղբրերը, որ միայն անզրահ էին, խորտակել:

Այս վայրագ յարձակման հայ ծանրաշարժ հեծելազունդերը, ի հարկէ, տոկալ չկարենալով, նա մանաւանդ որ աջ թեւէն եւս հռոմայեցի թեթեւազէն յարուձի գունդէ մը սաստիկ ճնշուած ըլլալով՝ փախուստ տալ սկսան: Եւ որովհետեւ թիկունքէն Լուկուլլոս իւր երկու վաշտերովը նահանջի գիծը բռնած, իսկ ճակատի կողմէն միւս հռոմէական լեգէոնը անոնց յառաջխաղացութիւնն ետ կը մղէր, հետեւաբար դէպի ձախ միայն ճամբան բաց կը մնար անոնց առջեւ, եթէ չէին ուղեր թրակացի ու գալատացի հեծելազորէն անխնայ հետապնդուելով՝ գետը թափուիլ: Եւ որովհետեւ իրենց ձախակողմը բռն վանդակ հայ հետեւակազորը ճակատած էր, հետեւաբար հայ հեծելազունդը, որ այլ եւս բոլորովին բարոյալքուած էր ու անատակ ոնէէ լուրջ դիմադրութեան, միմիայն իւր անձը փրկելու մտահոգութեամբ՝ ինկաւ հետեւակազորաց շարքերուն վրայ, եւ այնպիսի սոսկալի շփոթութիւն ձգեց հոն, որ բոլոր բանակը ահաւոր խուճապի մը մատնուած՝ խառն ի խուռն սկսաւ փախչիլ լեռն ի վեր՝ դէպի բանակետղը:

Ճակատն այլ եւս կորսուած կրնար համարուիլ: Այս հսկայական ու անպարտելի համարուած բանակն այսպէս չարաչար կը պարտուի, առանց իսկ — գոնէ անոնցմէ մեծագոյն մասին — թշնամի զինուորի մը երեսը տեսած ըլլալու: Փախստականները հետապնդող վաշտերը բա-

պէս կը կարգանք Ապպիանոսէ, որ հետեւակա-
զօրաց վրայ կը խօսի՝ հակադրութեամբ այրու-
նէին, որուն պաշտօնն էր թշնամին ճակատէն
անհագիստ ընել: Ամէն մարդ ինչ համակարծիք
է, կարծեմ, թէ անկարելի է զօրաբանակէն
10.000 մարդ տարանջատելէ ետքը, «գաղտա-
գնաց», չու մը յաջողութեամբ գլուխ հանել՝
առանց նշմարուելու, եւ թշնամուն դէմ ճա-
կատեցընելու համար 3000 այրուծի միայն թո-
ղուլ ամբողջ զօրաբանակէն՝ իր ճակատամար-
տիկ զինուոր: Տիգրան եւս, բնականաբար, պիտի
հետախուզած՝ քննած ըլլար հոռմայեցի հետեւա-
կազօրաց կայքն ու անոնց նոր գրաւած դիրքերը,
ու ըստ այնմ ինք եւս անոնց դէմ պաշպանու-
թեան համար հակամիջոցներ ձեռք առած: Ըստ
խ, երկու վաշտ, որ է ըսել՝ 800—900 զինուոր
բաւական իսկ էին «գաղտագնաց», չուով բա-
նակի մը թիկունքն անցնելու, նամանաւնդ, եթէ
երկիրն ալ այդպիսի գործողութեան մը ձեռնտու
ըլլար, որպիսի է ապահովարար, Բատման-սուի
քովնտի ձորագալտակը:

Հոռմայեցի այրուծիուն պաշտօնն էր,
ուրեմն, թշնամին հրապուրել զինք հետա-
պնդելու, որպէս զի յետոյ յանկարծ ետ դառ-
նալով զայն ցիրուցան զարնէ: Սակայն ո՞վ զա-
նոնք պիտի հետապնդէր: Անտարակոյս դարձեալ
հեծեալազօրաց գունդը, եւ այն՝ թիթեւազէն
հեծեալներունը, վասն զի ծանրազէն այրուծին
դժուար էր թէ կարենար արագաշարժ ու թե-
թեւագնաց թրակացիներուն ու Գալատացի-
ներուն հետահաս ըլլալ: Եւ որովհետեւ Լու-
կուլոս յետոյ թշնամիները, փախուստի միջոցին,
իրարմէ հեռու ցրուած կը տեսնէ, ասկէ կը հե-
տեցընենք ուրեմն, որ անոր այս ռազմավարական
մարթնքն յաջ. արդիւնք տուած էր: Հե-
տեւաբար, πολέμιους բացատրութեամբ մենք
պէտք ենք ձիաւորները միայն հասկընալ, վասն
զի հետեւակազօրն անհնար էր որ հետապնդման
այս գործողութեան մասնակցած ըլլալ կարենար:

Հետեւակազօրը դիւ իսկ ճակատած նստած
էր աղիւսերու աղաջակողմը եւ ըլլան ստորոտը:
Արդ, ճակատամարտիկ զօրամասերու այս տեղ
ճակատ կազմէն — որ ինքնին անիմաստ է —
կարող է յաճախ ռազմավարական տեսակէտով
աղիտարեր հետեւանքներ ունենալ: Ամէն ճա-
նակին աղիւսերն ու կազմածքները — այս այնքան
հարկաւոր չարիքները — կարելի եղածին չափ
պատերազմական գծէն հեռու տեղ մը ապահո-
վուած ըլլան: Արդ, կարելի էր միթէ հաւատալ,

որ Տիգրան զանոնք ճիշդ ալ ըլլայն ու հետեւա-
կազօրուն մէջտեղը զետեղած ըլլար, որպէս զի
պարտութեան մը պարագային՝ անկարելի ըլլար
զանոնք ազատել թշնամեաց աւարառութիւնէն:
Տիգրան, անտարակոյս, զանոնք ընդհանուր բա-
նակատեղւոյն մէջ ապահովուցած ըլլալու էր,
թէեւ Ապպիանոս այս մասին խօսք մ'ըսած
չըլլայ:

Լաւագոյն կ'ըլլար թերեւս, եթէ փոխանակ
σχευοφόραի սրբագրուէր χατάφραστοι, որոնք ալ
թեւը կը կազմէին, ու հռոմէական յարձակման
դիմանալ չկարենալով՝ ձախակողմը ճակատած
հետեւակազօրաց վրայ կ'իյնան. որ դերը սակայն
Ապպիանոս աղիւսերու վրայ հոգող գունդերուն կը
վիճակեցընէ: Արդ, եթէ հնարաւոր ըլլայ այս
կերպ սրբագրութիւն մը ներմուծել բնագրին
մէջ — ինչ որ դժբախտաբար չի վերցընել —
գոնէ մասամբ մը լուսարանուած կ'ըլլար պատ-
մագրիս տուած այս վարկպարագի ու շատ խառ-
նակ մէկ վկայութիւնը:

Աւերջապէս հետեւակազօրը հեծեալներու
վրայ կը փախչի կ'իյնայ. որոնք — եթէ երբեք
ստոյգ է թէ ասոնք հետապնդած ըլլան հոռմայե-
ցի ձիաւորները — ցրուած պէտք է թէ եղած
ըլլայն շատ հեռուները դաշտագետնին վրայ:
Այս պարագային սակայն անոնք արագոտն եղած
ըլլալու էին, որ կրցելու են հետահաս ըլլալով
խառնակութիւն յառաջ բերել իրենց հեծեալ-
գունդերուն մէջ, որոնք 500 հօգիւ բաղկացած
հռոմէական այրուծին, զոր կը յիշատակէ Ապպի-
անոս, շուտ մը զարնելէ յետոյ՝ կ'ընային վտանգ
սպառնալ նաեւ լեգէոններու, ինչպէս երբեմն
կաննէի քով Անիւրալի նուսիդական ձիաւորաց
գունդերն, եւ յաճախ ուրիշ թշնամի հեծեալ-
գունդեր: Այս հեծեալգունդերն եւս փախստա-
կան հետեւակազօրաց երեսէն շուտ մը խառնա-
կութեան մատնուելով՝ փախուստ կու տան, —
դէպք մը, որ եղական է ռազմա-պատմական
տարիգրո թեանց մէջ, — որով եւ խուճապը
կ'ընդհանրանայ բովանդակ հայ զրարանակնե-
րուն մէջ:

Հեծեալգունդով շատ կարելի է նաեւ հաս-
կըցուիլ հեծեալ զրահաւորները, որոնք՝ հաւա-
նականագոյն թշնամին հետապնդելու գործո-
ղութիւնն իրենց թիթեւազէն ընկերներու յան-
ձնած ըլլալով, իրենք իրենց դիրքերուն վրայ
անշարժ մնացած ըլլան: Ասոնց մասին ոչինչ կը
յիշատակէ Ապպիանոս: Եթէ զանոնք Ապպիանոս
ալ թեւին վրայ ճակատեցուցած էր, ինչպէս
Պլուտարքոս, ապա ինչո՞ւ հետեւակազօրը դէպ

աջակողմ, զրահաւոր հեծելազօրաց վրայ փախ-
չելու ստիպուած պիտի ըլլար, եւ ոչ թէ հակա-
ռակ ուղղութեամբ, քանի որ ձախակողմը այն-
քան ազատ տեղ կար փախչելու: Այս առեղծուածն
անմեկնելի կը մնայ մեզ: Հետապնդման գործողու-
թիւնքը կը տարածուին 120 ասպարէզ երկայ-
նութեան մը վրայ, մինչեւ որ օրը կը սկսի տա-
րածամիլ:

Բաւ է այսչափս, ապացուցած ըլլալու հա-
մար Ապպիանոսի նկարագրութեան թերութիւն-
ները: Եթէ այս խնդրոյն վրայ պէտք եղած էն քիչ
նոր, աւելի ծանրացայ հոս, պատճառն այն է, որ
անոր վկայութիւնքը չափազանց շատ դժուարու-
թիւններ յարուցած էին ճակատամարտին նորա-
գոյն նկարագրութեան առջեւ:

Այժմ կը մնան միջ Մեմֆիսի ու Փրոնտի-
նոսի մօտ յիշատակուած քանի մը հակիրճ վկա-
յութիւնները աչքէ անցընել: Մեմֆիս կը պատմէ,¹
թէ Լուկուլլոս նախ աջ թեւը զարկաւ՝ ետ մղեց,
ասոր վրայ հետեւեալը, եւ ապա՝ կարգ ըստ կար-
գէ բոլոր հայ զօրագունդերը այնպէս մը վկան-
դեց, որ բարոյաւքում մը եղաւ հետեւանքը, եւ, ի
վերջոյ, խուճապային փախուստով մը վերջացաւ:
Ուրիշ խօսքով՝ Լուկուլլոս հայրանակն աջ թեւէն
սկսելով զարկաւ փձացոյց: Այս շատ կտրուկ
վկայութիւնը կատարելապէս կը համաձայնի մեր
նկարագրութեան հետ: Գետի ու այլ երկրորդա-
նկարագրութեան ունեցող մանրամասնութեանց
վրայէն լուութեամբ կ'անցնի Մեմֆիս՝ իւր համա-
ռօտ նկարագրութեանը մէջ:

Փրոնտինոս² եւս լիովին մեզ հետ համա-
ձայնելով կ'ըսէ. Լուկուլլոս իւր գունդերէն մէկ
մասին հետ կը գրաւէ բլրան մը լայնանիստ կա-
տարը. անկէ կը խոյանայ ստորոտը ճակատ կազ-
մած թշնամոյն վրայ, ու անոր հեծելազօրու-
ման զօրէն կողէն յարձակման ենթարկելով՝ զանոնք
ի փախուստ կը դարձնէ (aversum), եւ կը վանէ
հետեւակազօրը՝ զայն եւս վարատելէ ցրուելէ
յետոյ: Հոս եւս նմանապէս հակասութիւն մը
չ'երեւար մեր նկարագրածին հետ: Լուկուլլոս
թշնամոյն թիկունքն անցնելու գործողութիւնը
իւր գունդերէն մէկ մասին հետ կ'իրագործէ. հայ
զրահավաճ հեծելազօրունդին վրայ կողէն յարձա-
կում ընել կու տայ, այսինքն՝ գետեղեղքի կողմէ
թրակացի ու գալատացի այրուձիռն միջոցաւ:

Այսպէս ուրեմն, նիւթիս ուսումնասիրու-
թեանը հայող բոլոր հին աղբիւրներու աւան-
դածները մի առ մի իրարու համեմատելով,
կը յուսամ, Տիգրանակերտի ճակատամարտին
ընկատար ու մանրամասն նկարագրութիւնը
տուած ըլլալ:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԵՆՓԻԼԵԱՆ

ԲԱՐԻԿԵԱՆՔ Ի ԲԵՍՐԵ ԵՒ Ի ԲԱՂԳԱԳ

Նոր-Ջուղա, բեղմնաւոր արտադրիչն
այնքան հռչակաւոր գերդաստաններու եւ
հոյակապ հայրդիւներու, ծննդավայրն է
նաեւ Բաբիկեան բարեհամբաւ Հայ-կաթո-
ղիկեայ ազգատոհմին, որուն անդամները
նշանաւոր հանդիսացան ԺԸ. դարուն երկ-
րորդ կիսուն իրենց ընդարձակածաւալ վա-
ստականութեամբը, ուղղամտութեամբը եւ
ազգային բարենպաստակ գործերովն ու գոր-
ծունէութեամբը, այնպէս որ երբ Տրիեստի
փոքրիկ հայ դաղութը ուղեց օրինապէս
ճանչցուիլ Աւստրիական պետութենէն եւ
հայկական համայնք հոն հաստատուիլ,
իւր հայկական համայնք մը — որ նոր դաղթած
Բաբիկեան ընտանիք մը — որ նոր դաղթած
էր Տրիեստ — իբրեւ աշխարհական գլխաւոր
ներկայացուցիչ նոյն դաղութին՝ կը ստորա-
դրէր այն «Յարգական ազերսագիրք» զոր
տրիեստաբնակ հայերը մատուցին Մարիա
Թերեզիա Կայսրուհւոյն: Ասիկա 1775,
Մայիս 30 թուակիր Արտոնադրով մը լիովին
կ'իրագործէր անոնց փափաքը:

Բայց յիշեալ ընտանիքին Տրիեստ
դաղթելէն յառաջ, Բաբիկեանները հետզհե-
տէ Ջուղայէ Բասրա չուած էին՝ խոյս տա-
լով պարսկական հարստահարութիւններէն
եւ արիւնահեղ խռովութիւններէն: Այդ՝
Բասրա անցնող ծանոթ Բաբիկեանները հե-
տեւանքն են:

1. Տէր Ստեփանոս Քահանայ:
2. Տէր Ռաֆայէլ Քահանայ, Տէր
Ստեփանոսի եղբորորդին:
3. Մարիամ Տէր Ռաֆայէլի կինը, որ
կը յորջորջուէր Ալղեզունտա:
4. Սարգիս Տէր Ռաֆայէլի եղբայրը:

1 Տեւ Հանգ. Ա. 1889, էջ 92-94:

¹ ԳԼ. 57:

² Strategem. II, 2, 4. Հմմտ. առ այս նաեւ II, 1, 14, ուր՝ մասնաւորաբար, լեշտուած է Լուկուլլոսի յար-
ձակողականի անցնիլը, յառաջ քան մեծ բանակին պատ-
րաստութեանց աւարտիլը: